

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ДУ «ІНСТИТУТ РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМЕНІ М.І. ДОЛІШНЬОГО НАН УКРАЇНИ»**

**ПОТЕНЦІАЛ РОЗВИТКУ І ПЕРСПЕКТИВИ
ВІДРОДЖЕННЯ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ В
УМОВАХ СУЧАСНИХ РЕФОРМ**

НАУКОВО-АНАЛІТИЧНА ДОПОВІДЬ

Львів-2017

Зміст

Вступ	3
1. Методологічні витоки та причини неефективного використання економічного потенціалу сільських територій.....	5
2. Аналіз тенденцій соціально-економічного розвитку сільських територій в умовах здійснення аграрної реформи.....	17
3. Принципи та засоби економічного відродження сільських територій в умовах децентралізації влади.....	26
Висновки.....	38
Список використаних джерел.....	40

Вступ

Протягом більш ніж 25 років сільські території України не можуть подолати негативної спадщини, сформованої протягом періоду домінування в нашій державі колгоспно-радгоспної системи та централізованого планування в АПК. До цього часу органи місцевого самоврядування сільських територіальних громад не отримали ані достатніх повноважень, ані необхідних навичок для ефективного управління сільськими територіями в умовах європейської інтеграції та ринкових принципів господарювання.

Все це призводить до негативних наслідків, пов'язаних зі зменшенням чисельності сільських мешканців України, скороченням кількості сільських населених пунктів, занепадом інфраструктури сільських територій та деградацією сільського соціуму. Переважна більшість заходів, ініційованих органами державного управління, в особі профільного міністерства та обласних державних адміністрацій, зазнали невдач у зв'язку із тим, що значний рівень централізації при їх втіленні у життя не дозволив адекватно оцінити і враховувати реальних потреб сільських мешканців та суб'єктів аграрного бізнесу.

В результаті цього більшість ініціатив уряду з підвищення ефективності управління сільськими територіями при впровадженні у практику господарської діяльності зіштовхнулися з серйозними проблемами. Передусім, це стосується спроб підвищити конкурентоспроможність особистих господарств населення шляхом відродження кооперативного руху, реалізації програм субсидування житлового будівництва у сільській місцевості, заходів фінансового стимулювання фермерських господарств, соціальних ініціатив, спрямованих на розвиток інфраструктури сільських територій тощо.

Однією з останніх спроб уряду створити належні умови для відродження сільських територій стало започаткування децентралізації влади, що має на меті передачу частини повноважень та відповідальності з центру в регіону – на рівень органів місцевого самоврядування сільських територіальних громад базового рівня. Водночас, інструменти та механізми реформи адміністративно-територіального устрою та проведення децентралізації влади породжують цілу

низку сумнівів і змушують сумніватися в потенційній успішності їх втілення у життя. Адже у багатьох випадках реформаторські зусилля реалізуються за допомогою тих самих методів і механізмів, які безуспішно застосовувались упродовж попередніх двадцяти п'яти років. Як наслідок, вони доволі сильно нагадують невдалі спроби здійснення невдалих реформ роздержавлення власності на селі, запровадження ринку земель, розвитку кооперативного руху тощо.

Таким чином, у сучасних соціально-економічних умовах виникає гостра потреба у критичному переосмисленні реального стану справ у сільській економіці та в окресленні кола головних бар'єрів, які унеможливають ефективний розвиток сільських територій, блокуючи реформаторські зусилля центральної влади та місцевих мешканців і підприємців. Це стане основою для розробки заходів з проведення реальної децентралізації влади та передачі на місцевий рівень необхідних повноважень і ресурсів для ефективного використання соціально-економічного потенціалу сільських територій.

Пропонована науково-аналітична доповідь має на меті визначити пріоритетні напрями та запропонувати сучасні засоби здійснення децентралізації влади в Україні з метою проведення реальних змін у сільській місцевості. Це стимулюватиме економічний розвиток сільських територій та забезпечить підвищення якості життя сільських мешканців.

1. Методологічні витоки та причини неефективного використання економічного потенціалу сільських територій

Упродовж тривалого періоду часу в суспільстві активно обговорюється тема невпинного зниження рівня економічного розвитку сільських територій, деградації їх соціального потенціалу і постійного зменшення чисельності мешканців села. Відчуття занепаду посилюється у зв'язку зі старінням сільського населення, зниженням якості його життя, поширенням у сільському соціумі виявів девіантної поведінки.

Всі перелічені проблеми мають декілька ключових передумов свого поширення. Зокрема, чинники активізації деструктивних процесів у сільській економіці можна поділити на дві основні категорії: об'єктивні, спричинені тенденціями еволюції світової економіки загалом, та суб'єктивні, зумовлені прорахунками в економічній політиці уряду та вибором некоректних засобів її реалізації на місцях.

Об'єктивні передумови, у переважній більшості випадків, пов'язані з тим, що у світовій економіці протягом тривалого періоду часу спостерігається зростання ролі мегаполісів і міських агломерацій на тлі перманентного зниження вагомості сільської економіки. Це супроводжується зменшенням частки населення, зайнятого у сільському господарстві, яке залишається основною сферою економічної діяльності на селі. Услід за цим відбувається скорочення чисельності сільських мешканців, а також загострюються ризики, пов'язані з погіршенням якості їх життя.

Так, за даними ООН, у 2008 р. вперше в історії планети кількість жителів міст перевищила кількість сільського населення. При цьому найбільш інтенсивно урбанізація зачепила передусім розвинені держави світу. Зокрема, у Європі в містах проживає 72% усього населення, а в Північній Америці – 81%. Більше того, очікується, що найближчим часом процеси урбанізації швидкими темпами відбуватимуться у низці країн, які розвиваються. За оцінками експертів до 2050 р. у цій групі країн може проживати більшість городян світу – 5,3 млрд осіб, а

частка міського населення становитиме до двох третин населення.¹

Разом із цим, відбуватиметься скорочення питомої ваги сільськогосподарського виробництва у ВВП багатьох держав світу, особливо на тлі їх економічного зростання. Наприклад, за останні півстоліття частка аграрного сектору у ВВП розвинутих країн світу скоротилась більш ніж удвічі: з 6,5% у середині ХХ ст. до нинішніх 3%.²

Водночас, багатьом державам, передусім країнам-членам ЄС, США, Канаді, Австралії тощо, вдається досягати гармонійного поєднання урбанізаційних процесів зі зростанням якості життя сільських мешканців. Зокрема, поруч з періурбанізаційними тенденціями (добровільним переселенням частини городян у приміські села) спостерігається збільшення обсягів фінансування інфраструктури сільських територій за різними спеціальними програмами та проектами. Так, у ЄС дедалі більшого значення набуває фінансування сільського розвитку в межах Спільної аграрної політики ЄС (САП ЄС). Передусім, це стосується виділення значних коштів на поліпшення побутових умов та якості життя сільського населення, а також з метою розвитку локальної інфраструктури сіл, впровадження в їх межах інфраструктурних інновацій, поширення на сільських територіях сучасних інформаційних технологій і комунікаційних мереж тощо.³

Таким чином, можна констатувати, що об'єктивні процеси, пов'язані зі зниженням вагомості сільської економіки у розвитку окремих країн та регіонів, значною мірою нівелюються завдяки реалізації відповідної економічної політики, спрямованої на недопущення стрімких депресивних і депопуляційних змін на селі.

При цьому, поруч із заходами регуляторного впливу, ефективна економічна політика має також передбачати підтримку конкуренції та обмеження рівня монополізації ринків з метою недопущення деструктивного впливу агро-

---

¹ Населення світу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.geograf.com.ua/human/school-course/385-naselennya-svitu/>

² Загальна характеристика господарства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zno.academia.in.ua/mod/book/tool/print/index.php?id=2957/>

³ Малько Ю. Конвергенція політики сільського розвитку в європейському просторі / Ю. Малько [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.lvivacademy.com/vidavnistvo_1/visnyk14/fail/malko.pdf/

холдингів на розвиток сільських територій та стимулювання підприємницької активності у сільській місцевості.

Одним зі специфічних аспектів реалізації такої політики у контексті розвитку сільських територій є обмеження прямого впливу держави на життєдіяльність місцевих громад. Для цього, активно застосовується механізм децентралізації влади, ґрунтований на принципах субсидіарності, комплементарності та добровільності. Застосування саме цих принципів у процесі реалізації економічної та регіональної політики дозволило багатьом розвинутим державам світу, включаючи країни-члени ЄС, запобігти занепаду сільських територій в умовах об'єктивного посилення урбаністичних тенденцій.

На жаль, в Україні, протягом усього періоду державної незалежності, спостерігається прямо протилежна тенденція. Тобто, об'єктивні передумови до зниження ролі сільських територій в економічному розвитку держави не лише не згладжуються шляхом реалізації коректної економічної політики, а навпаки, посилюються та загострюються у зв'язку з непослідовними політичними рішеннями та неадекватними регуляторними заходами.

Це змушує констатувати переважання і навіть домінування у нашій державі суб'єктивних чинників поширення деструктивних тенденцій у розвитку сільських територій. Ці тенденції набувають особливо гострих форм на тлі об'єктивних соціально-економічних процесів. Передусім йдеться про хибні імперативи державної економічної політики загалом та політики розвитку сільських територій, зокрема. Це стає підставою для впровадження безлічі помилкових управлінських рішень, які потім реалізуються на різних щаблях владної ієрархії, спричиняючи виснаження природно-ресурсного, матеріально-технічного та людського потенціалу сільських територій.

У свою чергу, в основі більшості неправильних політичних рішень, руйнівних секторальних реформ і перманентних управлінських помилок лежить неспроможність методологічного забезпечення, яким керуються «реформатори».

Так, уже починаючи з перших кроків трансформації планово-адміністративної системи в ринкову, сільські території України потрапили до кола основ-

них заручників методологічної некомпетентності «ідеологів» реформування. Замість того, щоб сконцентрувати свою першочергову увагу на створенні конкурентних засад еволюційного переходу від колгоспно-радгоспного способу організації сільськогосподарського виробництва (як невід'ємної ланки централізованої моделі господарювання) до ринкової самоорганізації аграрного сектору економіки, зашорені радянськими догмами «теоретики» запропонували українському суспільству розподільчий механізм роздержавлення.

На їх думку, першочергового значення у процесі реформ на селі слід було надати удосконаленню відносин власності шляхом перетворення радгоспів і колгоспів на колективні сільськогосподарські підприємства та акціонерні товариства з визначенням паю кожного учасника.⁴

При цьому суспільству агресивно нав'язувалася відповідна точка зору, а в наукових публікаціях переважали твердження на кшталт: «Сьогодні реальна ситуація в сільському господарстві України така, що дає підстави вважати головним напрямом реформування існуючих виробничо-господарських структур (колективних і державних), перетворення їх на базі паювання землі та колективної власності колективних сільськогосподарських підприємств. Також важливе є паювання землі та приватизації майна радгоспів на нові виробничо-господарські структури з приватною власністю в їх основі. Більшість цих структур стануть спільними (колективними), створеними приватними власниками земельних і майнових паїв. Інакше кажучи, в них поєднуюватимуться приватна форма власності та спільна (колективна) форма організації виробництва й праці. Виробничо-господарські структури дозволять поєднати важливі фактори ефективності виробництва – його високу концентрацію і найефективнішу форму власності (приватну)»⁵.

Однак, підсвідомо керуючись соціалістичним принципом «зрівняльної справедливості», теоретики реформ, свою основну увагу сконцентрували на «справедливому розподілі» майна колгоспів і радгоспів, замість того, щоб

---

⁴ Малік М. Основні напрями реформування відносин власності в колгоспах України / Микола Малік // Економіка України. – 1993. – № 12. – С. 53-56. – С. 54.

⁵ Онищенко О. Методологічний аспект порівняльної оцінки ефективності різних форм господарювання в аграрній сфері / Олексій Онищенко, Володимир Юрчишин // Економіка України. – 1996. – № 6. – С. 63-76. – С. 76.

сформувані конкурентні умови для його ефективного використання з метою подальшого розвитку аграрного виробництва в країні.

На перших порах навіть виголошувалися оптимістичні гасла: «Кожний член колгоспу (включаючи пенсіонерів) за рішенням трудового колективу наділяється відповідним земельним і фондовим паями і робить свій власний вибір відносно того, як йому краще жити і трудитися... З 1992 р. і першу половину 1993 р. у господарській і соціальній структурах села, в результаті здійснення аграрної реформи в напрямі розвитку ринкових відносин, відбулися істотні зміни... Реформування йде активно»⁶.

Більше того, частина прихильників централізованого способу реформування відносин власності на селі жодним чином не приховували своєї прихильності до «дерижистських» методів: «Процес земельної реформи повинен проходити... під контролем державних земельних органів з визначенням оптимальної, згідно з конкретними ландшафтними умовами, структури земельних угідь... Паралельно з цим визначатимуть типи господарств особистих землевласників, землекористувачів і колективів-власників земельних ділянок. Виділення земель фермерським господарствам без продуманої, перспективної схеми організації використання земель... створює значні труднощі в реалізації земельної реформи... Паювання майна та землі потрібно проводити диференційовано, у відповідності до особливостей кожного об'єкту»⁷.

Таким чином, упродовж першої половини 90-х років у країні було запущено руйнівний механізм трансформації сільської економіки з адміністративно-планової в «рудиментно-дирежистську». Наріжними каменями та методологічною основою цього процесу стали ті ж самі принципи, на яких свого часу створювалась колгоспно-радгоспна система, а саме: патерналізму, егалітаризму та зрівнялівки.

У широкому сенсі вказані методологічні засади лежать в основі «соціальної інженерії», яка схильна до експериментів над суспільством та його

---

⁶ Лукінов І. Особливості аграрної реформи та інтеграційних процесів в АПК України у контексті східноєвропейських перетворень / Іван Лукінов // Економіка України. – 1993. – № 12. – С. 3-12. – С. 8-9.

⁷ Михасюк І. Загальнодержавний і регіональний аспекти подолання аграрної кризи / Іван Михасюк, Анатолій Даниленко // Регіональна економіка. – 1996. – № 1-2. – С. 81-87. – С. 85-86.

окремим соціальними групами. Як правило, «соціальні інженери» нав'язують ті моделі поведінки, які визначаються їх уявленнями про «світле майбутнє» і про «незворотність процесу реформ». У деяких публікаціях навіть відзначається, що «метою соціальної інженерії є спонукання людей робити певні дії, які вони за звичних умов ніколи б не вчинили»⁸.

Це підтверджується свідченнями очевидців про те, як виглядав процес «впровадження реформ» на селі у 90-х роках минулого століття: «У колективних господарствах було створено спеціальні комісії за участю спеціалістів та вчених, які спільно впроваджували пайові відносини власності, а також реформували колгоспи. Робота в кожному господарстві здійснювалася згідно з програмами, розробленими комісіями і затвердженими на зборах. У колгоспах довелося виконати великий обсяг робіт, які до цього часу ніде не виконувалися: детально роз'яснити селянам суть і цільове призначення паювання майна, погодити з ними питання щодо того, хто повинен мати право на майновий пай, розшукати в архівах відомості про рік вступу кожного селянина в колгосп, його натуральну і грошову оплату праці за роки роботи в господарстві тощо»⁹.

Не дивно, що такий підхід був приречений на провал, про що вже тоді, у середині 90-х, застерігали розсудливі українські науковці. В окремих наукових публікаціях наголошувалося: «Наївно думати що, розподіливши на папері по паях вартість виробничих фондів колективних підприємств, замість колгоспу ми матимемо кооператив. Результати такого розподілу впливають тільки на перерозподіл прибутку (збільшується фонд споживання) і абсолютно не торкаються організаційних основ колгоспів... Не можна розглядати серйозно і тезу про становлення власника в результаті паювання. Про власність можна говорити тоді, коли людина має конкретну власність у вигляді ділянки землі, будинку, трактора, корови і т. д., вільно розпоряджається (продає, дарує і т. п.) цією власністю і їй належить на тих самих правах власності вироблена нею

---

⁸ Соціальна інженерія або маніпуляції свідомістю [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zillya.ua/sotsialna-inzheneriya-abo-manipulyatsi-svidomistyu/>

⁹ Баланюк І. До історії сучасної аграрної реформи та її особливості в Івано-Франківській області / Іван Баланюк // Регіональна економіка. – 1998. – № 4. – С. 57-67. – С. 58.

продукція. Всі ці вимоги в умовах паювання явно не виконуються. Одна справа виховувати у людини почуття господаря (що і намагалися робити шляхом впровадження колективного підряду, оренди, а тепер – паювання) і зовсім інша – приватна власність на засоби виробництва. Тому формальний розподіл колективної власності на паї не розв’яже і цієї проблеми»¹⁰.

Також вказувалось: «Безплатне наділення громадян землею не стимулює ефективного використання земельних ділянок, не створює початкового імпульсу до активної трудової діяльності... Не слід з порога відкидати принципово інший спосіб «великої» приватизації. Йдеться про те, щоб спочатку перевести великі підприємства на комерційний розрахунок, відокремити їх фінанси від фінансів держави..., а потім поступово продавати їх реальним інвесторам за готівку на конкурсній основі або передавати в оренду з наступним викупом... Такий спосіб приватизації може дати значно більший ефект ніж чекова приватизація, хоча він і вільний від милого для багатьох політиків популізму»¹¹.

Окрема увага приділялась суспільно-психологічному аспекту ринкового реформування відносин власності на селі: «З огляду на морально-психологічний клімат, що склався на селі, слід розробити і реалізувати комплекс заходів, який би пом’якшив болючий перехід сільського господарства в цілому (і селян – зокрема) до багатоукладної ринкової економіки. Доцільно створити соціальну базу для аграрної реформи – шляхом підготовки працівників галузі до переходу від колективних до індивідуальних приватних форм зайнятості та самозайнятості. Ігнорування думок, побажань, життєвих планів сільських трудівників і економічних наслідків процесів роздержавлення та приватизації може призвести до краху економічних і політичних реформ на селі, загострити і без того складний моральний стан людей»¹².

Вказувалось також на принциповій неможливості досягнути поставлених

---

¹⁰ Дем’яненко С. До питання про перетворення власності колективних господарств / С. Дем’яненко // Економіка України. – 1993. – № 1. – С. 69-72. – С. 69-70.

¹¹ Богиня Д. Приватизація: цілі, напрями, проблеми / Д. Богиня, Г. Волинський // Економіка України. – 1995. – № 3. – С. 14. – С. 4.

¹² Купалова Г. Соціально-психологічні аспекти зайнятості селян / Г. Купалова // Економіка України. – 1994. – № 6. – С. 55-59. – С. 59

перед аграрною реформою цілей через її хибну методологічну базу: «В існуючому підході до роздержавлення аграрних відносин послідовно реалізується ідея права трудових колективів і права кожного їх члена на зароблену частку суспільного майна. Проте реалізація даної ідеї в принципі є неможливою. Адже відомо: по-перше, спочатку колективне майно формувалося шляхом примусового об'єднання засобів селян, більшість з яких уже не зможуть пред'явити своїх прав; по-друге, система централізованого ціноутворення не відображала і не могла відображати реальних здобутків окремих сільсько-господарських колективів; по-третє, система економічного стимулювання на рівні окремих підприємств не діяла, що унеможливило об'єктивну оцінку трудових вкладів окремих працівників на основі існуючих даних... Тому, на наш погляд, найдоцільніший шлях дотримання суспільного права на засоби виробництва – встановлення плати за користування ними і розпорядження одержаними від цього доходами. Зрозуміло: коли не зазначено інших умов, то доход, який залишається після внесення плати, є власністю того, хто його створив. При цьому, саме введення платного користування суспільними виробничими засобами має служити як економічне і моральне виправдання щодо надання тим, хто ними розпоряджається, повної економічної свободи в межах, які не порушують прав власника»¹³.

На жаль, усі застереження та альтернативні думки були відкинуті «ідеологами реформ», а свої помилки, які почали виявлятися доволі швидко, вони списували на «перегини на місцях», так і не усвідомивши усієї методологічної хибності власних поглядів. Це стало підставою для продовження започаткованих експериментів у сільській економіці на тій же методологічній базі, тільки під новими гаслами. На зміну «безальтернативності паювання» прийшла «ера акціонування». При цьому, колишні теоретики паювання без жодних докорів сумління стверджували: «Паювання колективного майна в переважній більшості випадків проводилось формально, без роз'яснення

---

¹³ Магас В. Аграрна реформа: альтернатива розподільному підходові / Василь Магас // Економіка України. – 1996. – № 10. – С. 53-59. – С. 55.

значення цього процесу для селян. Тому не відбулося помітних змін у психології членів колективних сільськогосподарських підприємств, стереотипах мислення, а це не активізувало їх участі у виробничо-господарській діяльності цих підприємств. Ставлення селян до колективного майна як до нічийного, до виконання своїх виробничих обов'язків залишилось попереднім... У сільському господарстві більш прийнятними, порівняно з акціонерними, є інші господарські товариства, зокрема товариства з обмеженою відповідальністю та командитні»¹⁴.

Продовження експериментів на методологічній базі «соціальної інженерії» супроводжувалося силовим формуванням нових ринкових форм господарювання «зверху» та фактичним ігноруванням ініціативи «знизу». Ідеологи аграрної реформи цей період охрестили «реформуванням колективних сільськогосподарських підприємств у нові організаційно-правові форми господарювання на засадах приватної власності на майнові і земельні паї».

Виконавчими структурами і надалі приймалися розпорядження щодо створення відповідних робочих груп; на державному та регіональному рівнях відбувалися наради і семінари з метою навчання безпосередніх виконавців; було створено інформаційно-аналітичні групи для оперативного реагування на проблеми під час примусового впровадження заходів аграрної реформи; здійснювалась постійна підготовка відповідних рекомендаційних та інструктивних матеріалів; організовувався контроль та перевірка стану виконання заходів з реформування; фактично в усіх регіонах діяли громадські комітети підтримки аграрної реформи тощо.

Починаючи з жовтня 2001 року (після прийняття нового Земельного Кодексу) втілювався в життя проект з видачі державних актів на право власності на землю у сільській місцевості та розвиток системи кадастру. За даними Державного агентства земельних ресурсів України, власникам земельних часток (паїв) було видано 6,5 мільйонів державних актів на право власності на землю.

---

¹⁴ Онищенко О. Формування підприємницьких структур в аграрній сфері України / Олексій Онищенко, Володимир Юрчишин // Регіональна економіка. – 1997. – № 4. – С. 8-18. – С. 9, 11.

Цей етап супроводжувався значним старінням та вимиранням сільського населення України, зникненням великої кількості сільських населених пунктів. Ще більша частина угідь стала лежати лугом. Паралельно відбувалися процеси латентного перерозподілу сільськогосподарських угідь через механізм оренди земельних паїв та зміни їх власників за допомогою різних напівлегальних схем. Власники земельних паїв усвідомили, що все, на що вони можуть претендувати, – це орендна плата, середній розмір якої коливався в районі 260 грн за гектар (враховуючи середній розмір паю – 4 га, переважна частина «землевласників» отримує річну орендну плату в розмірі 1 тис. грн., що є меншим за середню місячну пенсію).¹⁵ Водночас, виник сприятливий ґрунт для формування наближеними до влади агрохолдингами великих земельних банків, які почали контролювати десятки і сотні тисяч гектарів сільськогосподарських угідь. При цьому, кількість фермерських господарств зменшилась.

Це означало започаткування останнього етапу «аграрної реформи», який умовно можна назвати періодом легітимізації та легалізації крупних агроформувань. Його характерними рисами є: фактичне узаконення власності на земельні ресурси, акумульовані вітчизняним аграрним лоббі; інституційне завершення процесу «лїтифундизації» сільського господарства в Україні.

На жаль, як і слід було очікувати, всі заходи з «активізації», «прискорення», «поглиблення» та «радикалізації» аграрної реформи, так і не дозволили вирішити ключових проблем вітчизняного сільського господарства: низької ефективності, сировинної спеціалізації та екстенсивності розвитку. При цьому, проведення соціальних експериментів, ґрунтованих на неадекватній методологічній базі, призвело до поширення у сільській місцевості України колосальних економічних проблем. Вони були передусім пов'язані з деградацією та занепадом соціальної, транспортної та інженерної інфраструктури села, поширенням депопуляційних тенденцій у сільському соціумі, вимивання кваліфікованих і найбільш перспективних кадрів у міста і за кордон.

---

¹⁵ Азаров вимагає, щоб селянам більше платили за паї [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zik.ua/ua/news/2011/04/27/284767/>

Це зумовило підвищення активності в середовищі вітчизняних політиків та економістів щодо пошуку засобів та інструментів зупинки негативних тенденцій та недопущення подальшого виснаження потенціалу сільських територій. Оскільки ресурс аграрної реформи на цей час був фактично вичерпаний (за винятком можливого запровадження ринкового обігу земель, значні ризики якого в сучасних умовах усвідомлює навіть більшість радикальних «реформаторів»), пошук нових напрямів «відродження» українського села був переведений у площину адміністративно-територіальної реформи.

За логікою, така реформа мала забезпечити сільським територіальним громадам можливість кращого контролю за власними земельними, лісовими та водними ресурсами. Це могло б підвищити ефективність використання вказаних ресурсів і збільшити надходження до місцевих бюджетів. Крім того, перерозподіл частини фінансово-бюджетних ресурсів на користь сільських територіальних громад мав би забезпечити надходження додаткових коштів для фінансування шкіл, лікарських амбулаторій, закладів культури та ремонту доріг у сільській місцевості.

Водночас, перші кроки адміністративно-територіальної реформи в Україні, змушують пригадати попередні невдачі реформ на селі. На жаль, доводиться констатувати, що методологічний інструментарій реформування ґрунтується все на тих же принципах патерналізму, егалітаризму та зрівнялівки, розгортаючись у руслі доктрини «соціальної інженерії». Як і двадцять років тому, нинішні теоретики реформ не покладаються на механізми ринкової самоорганізації, не мають цілісного бачення трансформаційного процесу та не усвідомлюють усіх потенційних наслідків своїх соціальних експериментів.

Більше того, замість реальної децентралізації влади в основу реформування поставлено проблему зменшення фінансового тягаря державного бюджету з утримання сільських шкіл, амбулаторій, закладів культури тощо, та поступового «перекидання» цієї проблеми «на плечі» сільських голів і сільських територіальних громад. При цьому реальний сенс усіх реформаторських ініціатив вуалюється за допомогою все тих же інформаційно-пропагандистських заходів,

які, замість реальної просвітницької роботи з мешканцями сіл, мають на меті передусім «промивання мізків».

Так само, як і в часи активної фази «паювання» сьогодні знову «згори» формуються реформаторські плани (перспективні плани формування об'єднаних територіальних громад), які потім впроваджуються на місцях через державну владну вертикаль (КМУ – Мінрегіонбуд – ОДА – РДА). Так само, як і колись встановлюються терміни, графіки, створюються робочі групи під егідою обласних і районних державних адміністрацій, які потім здійснюють пропагандистську роботу на місцях, часто без урахування реальних проблем, потреб та інтересів сільських мешканців.

І знову, як і колись, розсудливі науковці застерігають «реформаторів» від помилок і провалів, якими неминуче завершаться їх соціальні експерименти, якщо не буде змінено методологічної бази, на якій здійснюється нинішня адміністративно-територіальна реформа в Україні. Наприклад, доволі показовим у цьому сенсі є погляд на проблему О. Бородіної: «Урядовці високого рівня, Міністерство регіонального розвитку, депутати, голови адміністрацій вживають нібито правильні слова: «децентралізація», «субсидіарність», «поліпшення послуг», «розвиток самоврядування», «добровільність» тощо. Ці терміни гарно сприймаються європейцями, тож більшість західних експертів залишається задоволеною. Але українські чиновники вкладають у ці поняття власне розуміння, і тому справді європейського в цій реформі мало. Колишній курс на адміністративне підпорядкування зберігається; місцева влада на рівні об'єднаної територіальної громади залишиться вбудованою в адміністративну «вертикаль». Створення нової моделі місцевого самоврядування не спирається на потужний громадський рух знизу, а нав'язується згори. Ця новація по формі реалізується, може, й за польським зразком, а по суті, радянськими методами, бо об'єднання громад проводиться так, як колись колективізація, примусово-добровільно. Чиновники і далі вважають, що мають право вирішувати долю конкретного села та громади у себе в кабінетах... Ми вже маємо подібний радянський досвід 1960-х років, коли села ділили на перспективні й неперспективні... Лихо від всіх

українських реформ у тому, що їх автори ніколи не застосовували системний підхід, який враховував би не тільки короткострокові, а й стратегічні суспільні наслідки (економічні, екологічні, соціальні, психологічні тощо), тому й результати завжди були прямо протилежні від задуманого»¹⁶.

2. Аналіз тенденцій соціально-економічного розвитку сільських територій в умовах здійснення аграрної реформи

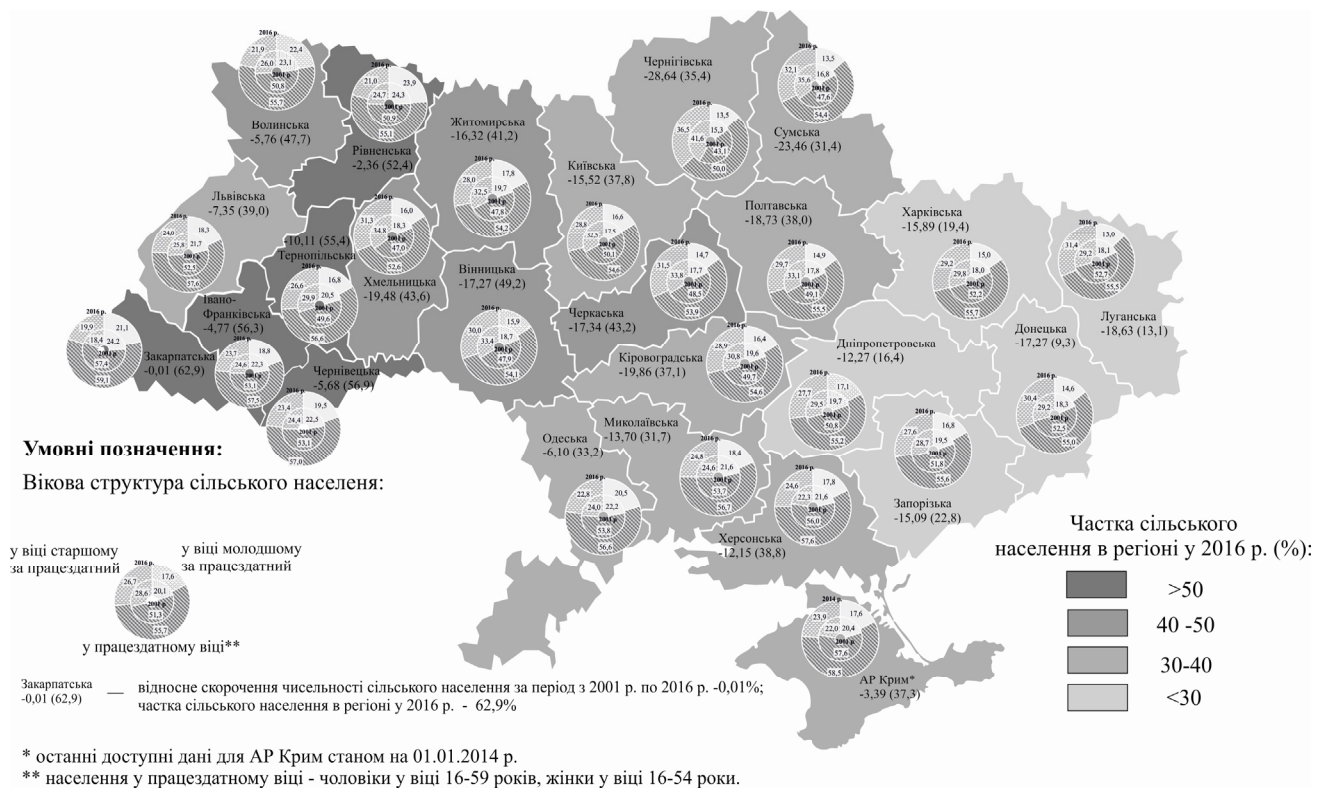
Несприятливі тенденції щодо погіршення рівня та якості життя в сільській місцевості знаходять своє відображення у різних сферах суспільного життя. Відбувається поглиблення демографічної кризи, продовжуються процеси знелюднення та відмирання сіл, загострюються проблеми бідності, безробіття, трудової міграції, незмінно погіршується соціальна та інженерна інфраструктура українських сіл.

Загалом, лише з часу проведення останнього перепису населення в Україні (5.12.2001 р.) до 2016 р. чисельність сільського населення країни скоротилась на 17,0% (понад 2,7 млн. осіб, з яких близько 0,7 мл. осіб втрачено в результаті анексії Автономної Республіки Крим), що майже вдвічі перевищує відповідні темпи депопуляції міст (9,2%). Для України загалом, та для її сільських територій зокрема характерним є регресивний тип вікової структури населення, за якої частка прабатьків (осіб у віці від 50 років і старше) є дещо вищою за питому вагу дітей (у віці до 14 років). При цьому, протягом останніх 15 років за практично незмінної частки батьків (осіб у віці 15-49 років) у складі сільського населення України, відбувається суттєве скорочення частки дітей, яка вже станом на початок 2016 р. є більш ніж вдвічі меншою за частку прабатьків. Таким чином на фоні поглиблення загальних тенденцій старіння населення та відповідного підвищення рівня смертності, відбувається скорочення частки потенційно дітородного контингенту, який у майбутньому забезпечуватиме природне відтворення населення.

---

¹⁶ Село: знищення замість відродження [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.silskivisti.kiev.ua/19227/print.php?n=26481/>

У регіональному розрізі згадані вище демографічні тенденції характеризуються певними особливостями, неоднорідністю та різною інтенсивністю (рис. 1.). З огляду на наведені дані важко говорити про наявність однозначної кореляції показників, однак для більшості областей, в яких частка сільського населення вища, ніж середня по Україні (30,8%), характерною є менша за середню по країні інтенсивність процесу депопуляції сільських територій (менше, ніж 17,0% протягом аналізованого періоду). Найпомітнішими винятками з цього правила є Чернігівська (-28,64%) і Сумська (-23,46%) області.

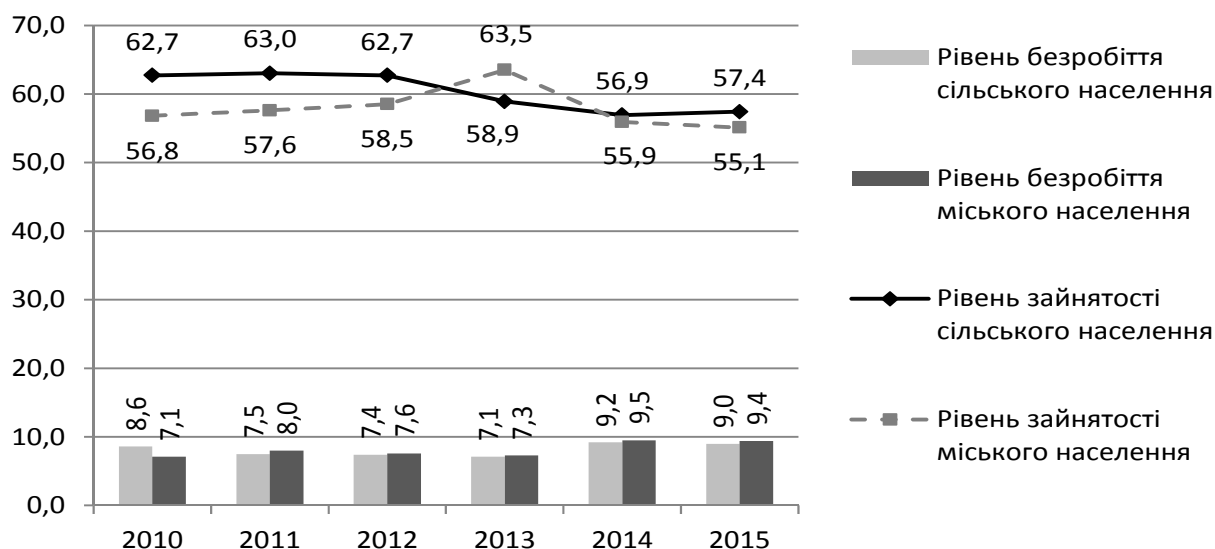
Рис. 1. Динаміка чисельності та вікової структури сільського населення України за 2001-2016 рр.

Джерело: розраховано та складено за даними Банку даних Державної служби статистики України – Режим доступу : <http://database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Dialog/statfile.asp?lang=1/>

Що стосується вікової структури населення, то у всіх без винятку областях частка осіб непрацездатного віку значно перевищує частку дітей, яка поступово скорочується протягом років і, як правило, супроводжується деяким зменшенням частки пенсіонерів. Варто відзначити, що в цілому показники вікової структури сільського населення погіршуються із заходу на схід та із

півдня на північ країни, і для регіонів, що мають спільний з країнами ЄС кордон, характерною є порівняно висока питома вага дітей у віці до 15 років у структурі сільського населення.

Розглядаючи питання економічної активності сільських мешканців та пов'язані з ним проблеми зайнятості, треба зауважити що на сьогодні офіційна статистика не дає можливості об'єктивно оцінити реальну ситуацію. Згідно з даними Державної служби статистики України протягом останніх років умови та можливості працевлаштування не надто суттєво відрізняються у сільській місцевості та міських поселеннях, виходячи з відповідних рівнів зайнятості та безробіття населення (рис. 2).

Рис. 2. Рівень зайнятості та безробіття населення України у 2010-2015 рр., %

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України^{17; 18; 19; 20; 21; 22}

¹⁷ Економічна активність населення України 2010. Статистичний збірник. – Державна служба статистики України. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2011. – 207 с. – С. 54.

¹⁸ Економічна активність населення України 2011. Статистичний збірник. – Державна служба статистики України. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2012. – 207 с. – С. 52.

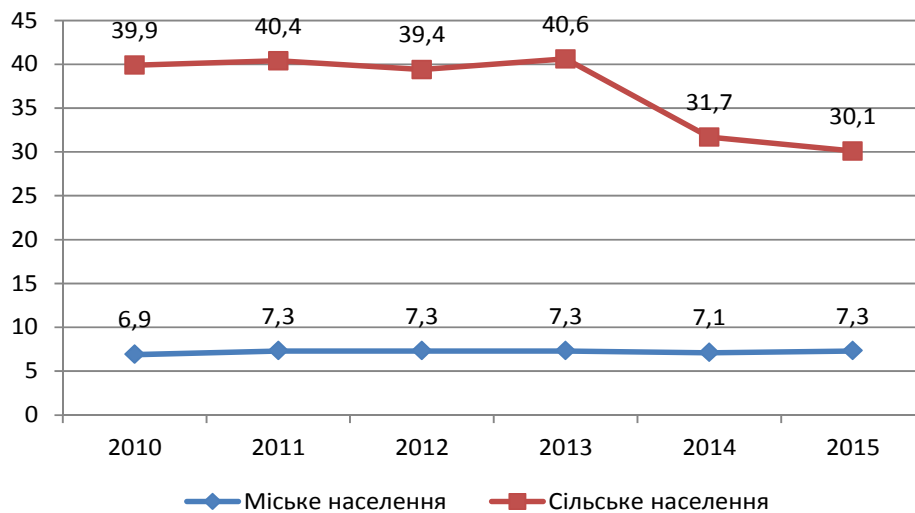
¹⁹ Економічна активність населення України 2012. Статистичний збірник. – Державна служба статистики України. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2013. – 207 с. – С. 52.

²⁰ Економічна активність населення України 2013. Статистичний збірник. – Державна служба статистики України. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2014. – 199 с. – С. 54.

²¹ Економічна активність населення України 2014. Статистичний збірник. – Державна служба статистики України. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2015. – 207 с. – С. 52.

²² Економічна активність населення України 2015. Статистичний збірник. – Державна служба статистики України. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2016. – 201 с. – С. 48.

Однак, більш глибоке вивчення сутнісних аспектів сільської зайнятості дає підстави говорити про наявність цілої низки проблем у цій сфері. Особливо заслуговує на увагу той факт, що у структурі зайнятого економічною діяльністю сільського населення за статусом зайнятості вагому частку займає самозайнятість, тоді як у міській місцевості така форма зайнятості поширена значно менше (рис. 3).

Рис. 3. Динаміка самозайнятих із числа зайнятих економічною діяльністю у віці 15-70 років, %

Джерело: складено за даними Державної служби статистики України²³

Згідно з методикою, яку використовує Державна служба статистики України, до категорії самозайнятих віднесено осіб, які самостійно або з партнерами здійснюють діяльність, що приносить дохід, не наймаючи на постійній основі найманих робітників. На практиці ж, самозайнятість у сільській місцевості головним чином зосереджена в особистих селянських господарствах у сфері виробництва, первинної переробки та продажу сільськогосподарської продукції. Правовим підґрунтям для цього є визначені в законодавстві критерії віднесення населення до категорії зайнятого: у ст. 4 Закону України «Про зайнятість населення» зазначено, що до зайнятого населення серед інших категорій належать «особи, які забезпечують себе роботою самостійно (у тому

²³ Статистичні збірники «Економічна активність населення України» за відповідні роки.

числі члени особистих селянських господарств)»; у ст. 8 Закону України «Про особисте селянське господарство» вказано, що члени особистого селянського господарства входять до категорії зайнятих за умови, якщо робота в ньому є для них основною^{24; 25}.

Таким чином, особа, яка має у власності хоча б невелику земельну ділянку з цільовим призначенням «для ведення особистого селянського господарства», автоматично вважається зайнятою, навіть якщо й виявляє бажання та прикладає зусилля для пошуку роботи за межами свого домашнього господарства. Фактично тисячі людей, які були звільнені з сільськогосподарських підприємств в процесі їх реформування і отримали у власність земельні ділянки сільськогосподарського призначення, стали заручниками цієї власності і будучи віднесеними до категорії зайнятих опинилися поза межами системи держаного соціального страхування та пенсійного забезпечення у майбутньому. На відміну від такого підходу, у країнах ЄС та у США поняття самозайнятості визначається як володіння власним бізнесом і робота тільки на себе²⁶.

Не додає оптимізму щодо вирішення зазначеної проблеми також сучасний стан і динаміка розвитку підприємницької діяльності в сільській місцевості. Так, станом на початок 2014 р. у понад 34,6 % із 26 647 сіл України (без врахування знелюднених, але не знятих з обліку) не було жодного суб'єкта господарської діяльності, при чому до цієї категорії увійшло 1869 сільських населених пунктів, які важко назвати малолюдними чи вимираючими (чисельність мешканців в них перевищувала щонайменше 300 осіб, в т.ч. 1016 сіл з чисельністю населення понад 500 осіб)²⁷. Основним видом економічної діяльності на селі залишається сільське господарство та пов'язані з ним послуги, наступними за кількістю суб'єктів господарювання є переробна промисловість та лісове господарство (рис. 4).

²⁴ Про зайнятість населення : Закон України від 05.07.2012 № 5067-VI [Електронний ресурс].– Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5067-17/>

²⁵ Про особисте селянське господарство : Закон України від 15.05.2003 № 742-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/742-15/>

²⁶ Махсма М.Б. Неформальна занятість селян України / М.Б. Махсма // Бізнесінформ. – 2013. – № 7. – с. 175-180. – с. 177.

²⁷ Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України. Статистичний збірник. / відп. за вип. О. О. Кармазіна. – Державна служба статистики України, 2014. – 187 с.

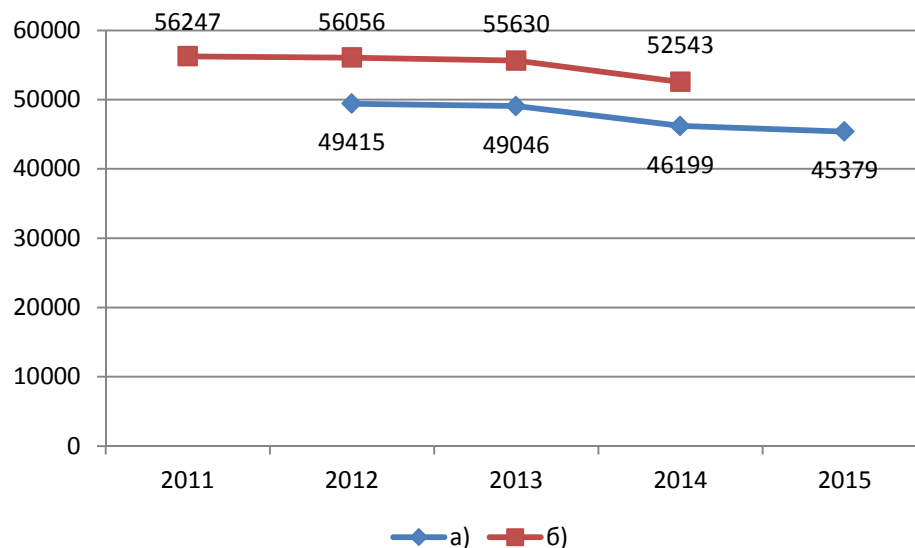

Рис. 4. Розподіл суб'єктів господарської діяльності в сільській місцевості за видами економічної діяльності у 2014 р.

Джерело: ²⁸

На жаль, ґрунтуючись на наявних офіційних даних ми не можемо проаналізувати динаміку розвитку підприємницької діяльності на селі за всіма видами економічної діяльності, адже облік діяльності суб'єктів господарювання залежно від місця їх розташування (у містах чи в сільській місцевості) не ведеться. Приблизну оцінку можна здійснити виходячи з даних про кількість сільськогосподарських підприємств (рис.5). Тут треба зауважити, що зазначені дані, наведені у відповідних статистичних публікаціях за 2015 р. (рис. 5(а)) та 2014 р. (рис. 5(б)) суттєво відрізняються. Це пов'язано із змінами методології обліку: в першому випадку мова йде лише про діючі підприємства, в другому – про кількість зареєстрованих.

²⁸ Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України. Статистичний збірник. / відп. за вип. О. О. Кармазіна. – Державна служба статистики України, 2014. – 187 с.

Рис. 5. Кількість діючих сільськогосподарських підприємств у 2011-2015 рр.

Джерело: ²⁹; ³⁰

З наведеного рисунка бачимо, що, по-перше, близько 12% сільськогосподарських підприємств з числа зареєстрованих не здійснювали господарської діяльності протягом 2012-2014 рр., а по-друге, має місце тенденція до скорочення кількості юридичних осіб – агровиробників.

Для більш повного розуміння описаних тенденцій доцільно проаналізувати динаміку кількості суб'єктів господарювання у сфері сільського, лісового та рибного господарства протягом останніх років, беручи до уваги їхній розподіл за розміром і юридичним статусом та динаміку змін у структурі цього розподілу (табл. 1). При цьому, не можемо стверджувати напевне, але виходячи із діючих норм Податкового кодексу, згідно з яким для цілей оподаткування під поняттям «сільськогосподарський товаровиробник» розуміють виключно юридичних осіб, які займаються «виробництвом сільськогосподарської продукції та/або розведенням, вирощуванням та виловом риби у внутрішніх водоймах (озерах, ставках та водосховищах) та її переробкою на власних чи орендованих потужностях...» (пп. 14.1.235 ст. 14)³¹, логічно припустити, що

²⁹ Сільське господарство України за 2014 рік. Статистичний збірник / відп. за випуск О.М. Прокопенко. – Державна служба статистики України, 2015. – 379 с. – С. 49.

³⁰ Сільське господарство України за 2015 рік. Статистичний збірник / відп. за випуск О.М. Прокопенко. – Державна служба статистики України, 2015. – 360 с. – С. 49.

³¹ Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI: текст із змін, станом на 21.12.2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2755-17/page/>

наведені у табл. 1 дані щодо кількості фізичних осіб-підприємців відносяться лише до лівого господарства та лісозаготівлі.

Таблиця 1

Кількість підприємств та фізичних осіб-підприємців за їх розмірами та юридичним статусом у сільському, лісовому та рибному господарстві

Рік		2010	2011	2012	2013	2014	2015
Суб'єкти великого підприємництва (підприємства)		13	16	26	27	28	29
Суб'єкти середнього підприємництва	підприємства	3440	3274	3143	2915	2595	2533
	фізичні особи-підприємці	5	8	15	11	281	2
Суб'єкти малого підприємництва	підприємства	47213	38387	44487	46906	43389	44182
	фізичні особи-підприємці	29650	19803	20826	21199	29367	32538
З них суб'єкти мікропідприємництва	підприємства	42972	33081	39103	41495	38430	39237
	фізичні особи-підприємці	29449	19573	20568	20924	27828	32412

Джерело: ³²

Аналізуючи дані таблиці щодо підприємств, можна помітити, що негативна динаміка в першу чергу торкається малих і середніх підприємств, натомість кількість великих підприємств зростає (особливо помітний цей приріст у 2012 р.). Що ж до фізичних осіб-підприємців, представників малого, і в т.ч. мікропідприємництва, то їхня кількість поступово зростає, особливо протягом двох останніх років. З одного боку, таку тенденцію можна назвати позитивною виходячи із позиції щодо вирішення проблеми зайнятості сільського населення. Однак, якщо наше припущення щодо їхньої належності до галузі лісівництва, та особливо лісозаготівлі, правильне, то виникають справедливі побоювання щодо подальшого загострення екологічних проблем та зростання ризиків виникнення стихійних явищ (особливо в гірській місцевості), які безпосередньо пов'язані із масовою, часто неконтрольованою, вирубкою лісів.

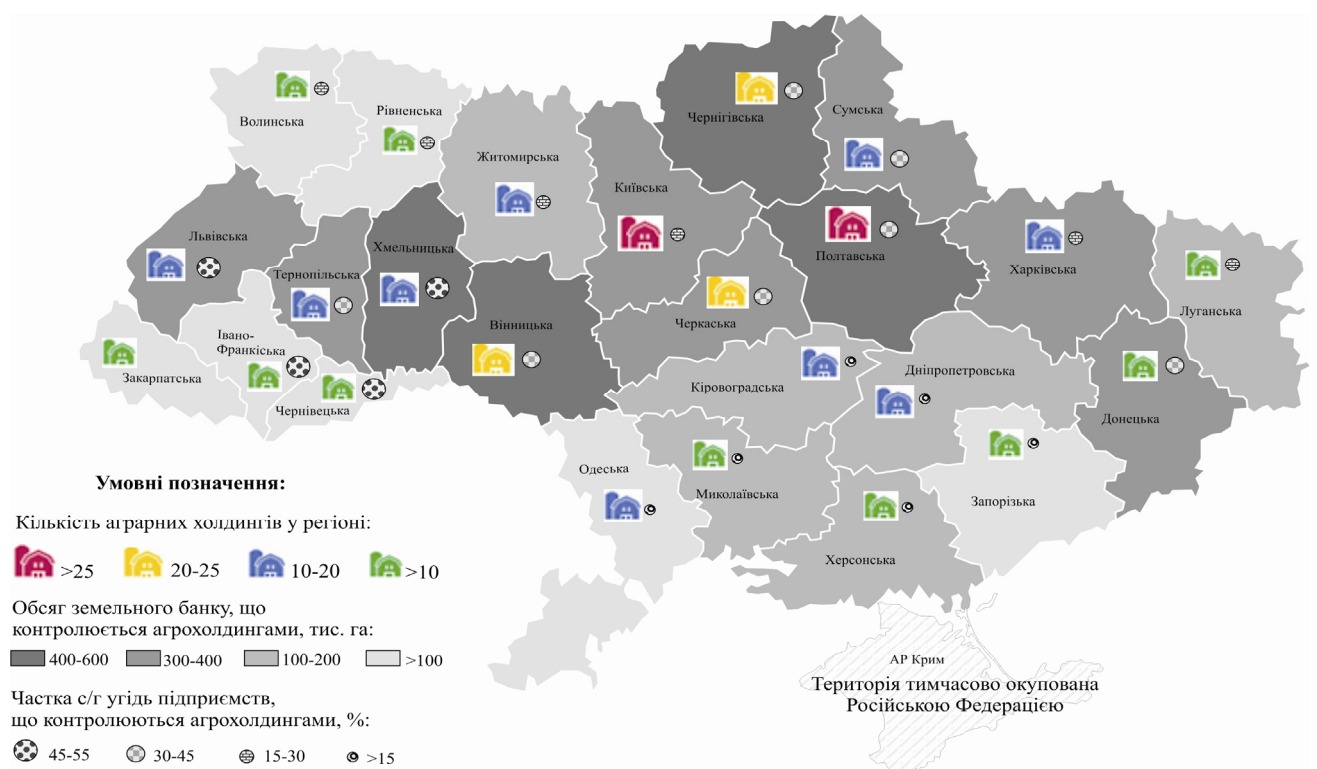
Треба зауважити, що наприкінці 2014 р. групою депутатів була ініційована законодавча ініціатива щодо внесення змін до окремих законодавчих актів щодо надання можливості реєстрації сімейних фермерських господарств без

³² Діяльність суб'єктів великого, середнього, малого та мікропідприємництва. Статистичний збірник / за ред. М.С. Кузнецової; відп. за випуск О.М. Колпакова. – Державна служба статистики України, 2015. – 514 с. – С. 47-48.

створення юридичної особи, якщо його голова зареєструється як фізична особа-підприємець³³. Процес розгляду даного законопроекту врешті успішно завершився на початку 2016 р. прийняттям відповідного закону³⁴. В даний час у політичних і владних колах дедалі частіше лунають заклики щодо надання сімейним фермам особливої державної підтримки, а поза тим питання оподаткування досі залишається невирішеним, що ставить таких агровиробників у нерівні умови відносно інших сільськогосподарських товаровиробників (юридичних осіб).

Разом з тим, згідно із дослідженнями асоціації «Український клуб аграрного бізнесу», великі агрохолдинги продовжують нарощувати свої земельні банки, причому найбільш активними в цьому процесі є середні за розміром холдинги з обсягами землекористування 20-40 тис. га (рис. 6).

Рис. 6. Масштаби діяльності агрохолдингів за регіонами України у 2015р.
 Джерело: ³⁵

³³ Цимбаліста Н.А. Проблеми інституційного забезпечення соціально-економічної трансформації господарств населення / Н.А. Цимбаліста // Національне виробництво й економіка в умовах реформування: стан і перспективи інноваційного розвитку та міжрегіональної інтеграції: зб. наук. праць міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф. 30 жовтня 2015 р. (ПДАТУ, м. Кам'янець-Подільський). – Тернопіль : Крок, 2015. – с. 345-348.

³⁴ Tsybalista N.A. Perspectives of rural households' transformation into family farms in the Western Ukraine / N.A. Tsybalista // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. – 2016. – Вип. 4(120). – С. 97-100. – С. 99.

³⁵ Прогноз: Агрохолдинги к 2020 г. консолидируют 6,25 млн га [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://agroportal.ua/publishing/infografika/prognoz-agrokholdingi-k-2020-g-konsolidiruyut-625-mln-ga/>

Не виключено, що описані процеси супроводжуються злиттям або поглинанням менших підприємств більшими, що й пояснює динаміку скорочення кількості середніх і малих суб'єктів господарювання в аграрній сфері. Це своєю чергою негативно позначається на ринку праці та соціальній інфраструктурі сільських територій, адже саме малі підприємства, власники яких, як правило, самі проживають у сільській місцевості, є найбільшими реальними роботодавцями для своїх односельчан, оскільки не володіють такою кількістю капіталу, яка здатна витіснити потребу у найманих працівниках за рахунок автоматизації виробничих процесів (як це відбувається у випадку з агрохолдингами). Крім того, найчастіше саме вони найбільш зацікавлені у інвестуванні коштів, часто на благодійній основі, в місцеві об'єкти соціально-культурної сфери села.

3. Принципи та засоби економічного відродження сільських територій в умовах децентралізації влади

Нинішня цивілізація – значною мірою є результатом розвитку і зміцнення інституту індивідуальної свободи. Водночас, часто серйозні загрози для свободи породжуються державою, особливо якщо її вплив нічим не обмежується. Відтак, обмеження державної влади, зокрема шляхом її децентралізації, може вважатися запорукою збалансованого та ефективного розвитку економіки, як на загальнонаціональному, так і на регіональному рівні.

Основними функціями децентралізації у цьому контексті виступають:

- диверсифікація ризиків від помилкових, некомпетентних чи умисно шкідливих рішень уряду;
- задіяння максимально ширшого обсягу інформації та знань щодо передумов, чинників і механізмів розвитку окремих територій;
- забезпечення еволюційних змін та економічного зростання шляхом стимулювання конкуренції між різними територіальними громадами;
- здійснення ефективного поточного контролю за діями органів центральної влади з боку місцевих громад та інститутів громадянського суспільства;

- виховання свідомих, економічно грамотних, політично активних і підприємливих громадян.

Обмеження державної влади досягається передусім завдяки закріпленню за владними інституціями обмеженого кола повноважень та функцій, а також шляхом чіткого визначення умов та меж застосування примусу до громадян.

При цьому функції центральних органів влади повинні обмежуватися насамперед суспільно-економічними проблемами загальнонаціонального характеру, негативні наслідки від яких здатні спричиняти деструктивні ефекти на рівні держави в цілому або поширюватися на дедалі більшу кількість регіонів. Водночас, одним із надійних запобіжників розростання владних повноважень поза межі суспільної доцільності виступає конституційне закріплення механізму перерозподілу валового внутрішнього продукту через систему міжбюджетних відносин.

Враховуючи зазначене, слід акцентувати увагу на тому, що основною проблемою політики децентралізації в Україні, як і економічної політики держави загалом, є відсутність чіткої логіки, яка би спиралась на відповідний теоретико-методологічний ґрунт. Це не дає змоги сформулювати цілісного бачення відповідних реформаторських заходів, задати чіткі критерії їх оцінювання, більш-менш точно спрогнозувати потенційний вплив пропонованих реформ на економічний розвиток сільських територій.

Вказана безсистемність набуває особливо гострого і навіть згубного характеру в умовах посилення зовнішніх викликів, зокрема спричинених активізацією євроінтеграційних зусиль нашої держави. Це актуалізує потребу в розробці цілісної та послідовної доктрини децентралізації влади, включаючи обґрунтування пріоритетів відповідної політики та критеріїв економічного відродження сільських територій.

Згідно визначень, які зустрічаються в наукових працях, політика охоплює набір цілей, а також включає сукупність заходів і дій, спрямованих на їх досягнення. При цьому важливого значення набуває логічне обґрунтування політики на основі відповідних методологічних положень і теоретичних

узагальнень. У цьому сенсі політика також трактується як спроба визначити і структурувати раціональну основу для дій чи бездіяльності.³⁶

Таким чином, можна констатувати, що непослідовність, безсистемність та неефективність політики децентралізації влади в Україні, насамперед у контексті економічного розвитку сільських територій, зумовлена передусім відсутністю чіткої методологічної платформи для її здійснення. У цьому разі політика неминуче стає уразливою для різного роду впливів, як з боку внутрішніх, так і зовнішніх групових інтересів. Це створює також сприятливе підґрунтя для поширення зловживань і соціального популізму. Безсистемністю також пояснюється і відсутність так званої «політичної волі» здійснювати необхідні зміни у руслі політики децентралізації.

За відсутності теорії, яка б дозволяла системно характеризувати зміст та напрями вирішення існуючих економічних та соціальних проблем українського села в процесі децентралізації влади, неминучими постають спроби їх окремішнього розгляду. Як наслідок, вирішення різних питань, пов'язаних з розвитком сільських територій в умовах децентралізації, віддано на відкуп «широкому колу вузьких експертів» (одні з них спеціалізуються на стратегічному розвитку, інші – на фінансовому плануванні та бюджетуванні, треті – на реформах у сфері медицини чи освіти тощо).

Цілком очевидно, що спроби розрізненого розв'язання часткових економічних проблем сільських територій України можуть давати якісь локальні результати, проте не можуть бути ефективними в процесі здійснення децентралізації загалом. Адже ефективність забезпечується лише системною політикою. Тобто, окремі політико-економічні заходи, спрямовані на децентралізацію влади та відродження економічного потенціалу сільських територій, повинні доповнювати та посилювати одне одного у процесі здійснення реформ, не кажучи вже про недопустимість суперечностей між ними, здатних породжувати небажані економічні тенденції.

---

³⁶ Парсонс В. Публічна політика: Вступ до теорії й практики аналізу політики: Пер. з англ. / Вейн Парсонс. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 549 с. – С. 32.

Звідси випливає важливий методологічний висновок: політика, спрямована на формування та підвищення ефективності функціонування сільських територій в умовах децентралізації влади, неможлива без опори на чіткі принципи. Адже вона стосується економічної системи, в основі якої лежить інститут індивідуальної свободи. Тому можливості пізнання цієї системи та управління нею з єдиного центру – суттєво обмежені.

Визначення базових принципів децентралізації, як одного з ключових чинників економічного відродження сільських територій України, набуває також особливого значення і з огляду на те, що реалізація практичних дій у цьому руслі вимагає залучення великої кількості вузькофахових спеціалістів, про що вже згадувалося. За таких обставин забезпечення послідовності та системності управлінських рішень можливе лише за умови попередньої оцінки їх правильності в принципі, а вже потім у деталях. Тут спрацьовує відоме методологічне правило – знання принципів звільняє від необхідності знання окремих фактів. Особливо це стосується рішень, які реалізуються в процесі здійснення трансформацій системного характеру.

Поряд із цим, вимога дотримання чітких принципів накладає обмеження на прийняття тих чи інших урядових рішень та управлінських дій. Цим самим задається певна логіка і послідовність проведення заходів, які здійснюються у процесі децентралізації влади.

Відсутність же обмежень за допомогою принципів надає чиновникам різних міністерств і відомств, а також відповідальним працівникам обласних і районних державних адміністрацій, нічим не рамовану свободу керуватися власними критеріями доцільності. І тоді їх вузькофаховим знанням виявляється неможливо протиставити жодних аргументів.

Крім того, відсутність загальновизнаних обмежень у діяльності чиновників та функціонерів різних рівнів створює передумови для подальшого неконтрольованого нарощування адміністративних функцій та розростання державного апарату. Також важливо підкреслити й те, що вимога дотримання певних принципів обмежує вплив організованих груп інтересів на прийняття

відповідних управлінських рішень. Адже наявність принципів полегшує вирішення організаційних проблем при здійсненні перетворень системного характеру, зокрема, при формуванні нової моделі розподілу владних повноважень. Тому лише на базі принципів стає можливою розробка загальної концепції політики децентралізації, спрямованої на економічне відродження сільських територій України.

Враховуючи нинішні реалії, а також основні завдання, які покладаються на політику децентралізації з погляду підвищення ефективності використання ресурсів сільських територіальних громад, ключовими принципами цієї політики слід визнати: принцип субсидіарності, принцип комплементарності, принцип добровільності, принцип законності та принцип змагальності (конкурентності).

Принцип субсидіарності, який є одним із базових принципів регіональної політики ЄС, означає, що сільські територіальні громади повинні отримати змогу максимально повно розпоряджатися та управляти тими ресурсами, які знаходяться в їх межах, передаючи на вищий владний щабель лише ті функції, які не спроможні ефективно виконувати самостійно. Цей принцип має забезпечити чітке усвідомлення чиновниками різних рівнів того неспростовного факту, що децентралізація – це передусім формування суспільних ресурсів та контролю за їх використанням за принципом «знизу-вгору», а не навпаки. Тобто, не Центр передає ресурси і забезпечує контроль за їх використанням, а навпаки, – громадяни і громади. Разом із цим, принцип субсидіарності дає змогу зрозуміти, що успішна децентралізація неможлива без незалежності фінансових джерел наповнення місцевих бюджетів сільських територіальних громад, попри домінуючі інтереси, політичну волю чи примхи уряду.

Принцип комплементарності означає, що взаємодія сільських територіальних громад базового рівня з представницькими органами влади районів та областей, а також з органами державної влади, підприємницькими структурами та інститутами громадянського суспільства, має відбуватися шляхом взаємного доповнення і підсилення одне одного. Тобто, цей принцип декларує уникнення інституційного

вакууму та неузгодженості нормативно-правових актів і управлінських дій (втрати координованості) під час реалізації заходів з децентралізації влади.

В економічній теорії застосування принципу комплементарності пов'язується з розробками представника австрійської школи політичної економії Фрідріха фон Візера, який базував свої теоретичні погляди на тому, що сама основа економічного життя має комплементарний характер. Найбільш широко принцип комплементарності знайшов своє відображення в концепціях інституціоналізму, які вбачають у комплементарності взаємозв'язок окремих інститутів та їх груп у рамках спільної інституційної системи, що забезпечує її функціонування як єдиного цілого.³⁷

Поєднання принципів комплементарності та субсидіарності передбачає фактичне унеможливлення дотаційності або субсидійності (субвенційності) місцевих бюджетів сільських територіальних громад. Адже, якщо на вищій щабель передаються лише ті функції, які не можуть ефективно виконуватись на базовому рівні, і при цьому існують чіткі фінансові джерела наповнення місцевих бюджетів та здійснюється комплементарна взаємодія з органами державної влади, зникає організаційно-економічний ґрунт для дотаційності сільських територій та субсидування розвитку їх інфраструктури за рахунок коштів державного бюджету.

Третім принципом, який має лежати в основі політики децентралізації, спрямованої на економічне відродження сільських територій, є принцип добровільності. Тобто, сільські територіальні громади можуть передавати частину своїх повноважень, а також здійснювати взаємодію з іншими такими ж громадами та залучати до співпраці підприємців, органи державної влади, інститути громадянського суспільства тощо, виключно на добровільній основі. Це ж саме стосується і процесу об'єднання сільських територіальних громад між собою та з міськими територіальними громадами.

---

³⁷ Бородіна О. Принцип комплементарності в міждисциплінарних дослідженнях економіки / О. Бородіна // Економіка та прогнозування. – 2015. – № 2. – С. 47-58. – С. 50.

Цей принцип повинен підкріплюватися принципом законності, який означає, що будь-які дії, пов'язані з проведенням децентралізації влади, а в широкому сенсі, зі здійсненням адміністративно-територіальної реформи за участю сільських територіальних громад, мають ґрунтуватися на чіткій законодавчій базі, яку формують Конституція України, закони України та інші нормативно-правові акти України, узгоджені між собою. Тобто, якщо дотримуватися принципу законності, будь-які соціальні експерименти в процесі здійснення децентралізації виявляться практично неможливими.

І нарешті, ще один принцип, який має бути покладеним в основу політики децентралізації влади в Україні з метою забезпечення економічного відродження сільських територій, є принцип змагальності, або пріоритетності відкритої конкуренції між сільськими територіальними громадами за людські, фінансові та інші ресурси, необхідні для їх розвитку.

Тобто, сільські територіальні громади повинні конкурувати між собою на основі чітко встановлених правил та прозорих процедур. Водночас, ці правила та процедури мають гарантуватися чинним законодавством (принцип законності), не дозволяти громадам втручатися в життєвий простір інших таких же громад (принцип добровільності), окреслювати компетенції відповідних органів місцевого самоврядування та інших інституцій, що діють від імені громади, а також органів державної влади (принцип комплементарності) та визначати ті управлінські функції, які громада та органи її місцевого самоврядування не можуть виконувати достатньо ефективно і змушені передавати на вищий щабель владної ієрархії (принцип субсидіарності).

Визначившись із принципами децентралізації необхідно сформулювати ключові ідеї, які мають складати ідеологічне підґрунтя реформи адміністративно-територіального устрою держави, спрямованої на економічне відродження сільських територій. Вказані ідеї також повинні мати системний характер і формувати цілісну ідеологію відповідних управлінських реформ і владних трансформацій.

Наукові джерела пояснюють ідеологію як систему поглядів та ідей, що відображають ставлення до тієї або іншої дійсності. При цьому суспільно-

політичні концепції та державні доктрини ґрунтуються на існуючих політичних ідеологіях, що відображають таке бачення суспільного та державного устрою, яке відповідає інтересам переважаючих соціальних спільнот. У свою чергу, доктрини, їх дохідливість і ясність визначають активну поведінку громадян.³⁸

Крім того, за допомогою ідеології впроваджуються певні критерії та оцінки теперішнього й майбутнього стану суспільства, згідно яких люди повинні орієнтуватися в суспільному житті. Ідеологія повинна створювати позитивний образ здійснюваної політики, її відповідності з інтересами того чи іншого класу, нації, держави. Таким чином, ідеологія намагається поєднати, інтегрувати суспільство, створивши широку основу для влади правлячих еліт. Будь-яка ідеологія носить політичний характер. Тому політика завжди ідеологічна в контексті прагнення керувати, спрямовувати, контролювати в ім'я певної ідеї, задумів тих чи інших інтересів і цілей.³⁹

Враховуючи зазначене, першою ключовою ідеєю і головним імперативом децентралізації влади, задля економічного відродження сільських територій України, має стати чітке декларування того, що центральна влада, передусім в особі державних інституцій, включаючи їх регіональні підрозділи, не спроможна забезпечувати достатньо ефективного управління економікою на рівні окремих сільських територіальних громад. Відтак, основною стратегічною метою реформування системи влади в Україні слід визнати проведення її реальної децентралізації шляхом передачі частини управлінських повноважень із Центру на щабель сільських органів місцевого самоврядування базового рівня.

Разом із цим, потрібно забезпечити передачу фінансових ресурсів, які сьогодні акумулюються в державному бюджеті, і якими розпоряджається уряд, а також обласні та районні державні адміністрації, сільським територіальним громадам з метою створення необхідних передумов для ефективного виконання органами їх місцевого самоврядування своїх владних повноважень. Це має

---

³⁸ Політика та ідеологія [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
http://pidruchniki.com/1879120636446/politologiya/politika_ideologiya/

³⁹ Сутність ідеології, її співвідношення з політикою [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://radnuk.info/pidrychnuku/polit/271-rozenfeld/4223-s-1-----.html/>

виступити другою важливою ідеєю при здійсненні реальної децентралізації, спрямованої на економічне відродження сільських територій України.

Наступною складовою ідеології децентралізації повинно стати визначення обсягу владних повноважень та обов'язків, які мають залишатися на щаблі сільських територіальних громад базового рівня, виходячи з рівня їх потенційної фінансової спроможності. Паралельно слід окреслити коло повноважень, а також алгоритм їх передачі на вищі щаблі – району, області тощо. Одночасно слід встановити коло компетенцій державних органів влади, включаючи її представництва в регіонах і районах (обласні та районні державні адміністрації).

Наступний етап формування ідеології, покликаної забезпечити успішне проведення в Україні децентралізації та стимулювати економічне відродження сільських територій і підвищення якості життя сільських мешканців, це розробка конкретних механізмів та алгоритмів здійснення відповідних заходів з урахуванням секторальної взаємодії між різними міністерствами та відомствами, а також їх представництвами на місцях. Передусім, це стосується взаємоузгодження інструментів та етапів реформування адміністративно-територіального устрою держави, розробки механізмів трансформації міжбюджетних відносин, проведення змін у системі освіти та медицини, житлово-комунального господарства, зокрема транспорту та автодорожньої мережі, безпеки та правопорядку тощо.

І лише після цього децентралізація має бути переведена в практичну площину шляхом удосконалення відповідного нормативно-правового забезпечення, включаючи внесення змін до Конституції України.

До того ж часу, поки в Конституцію нашої держави не внесено відповідних змін, основна увага повинна приділятися інформаційно-просвітницькій роботі з мешканцями сільських територіальних громад. А базовим документом, який має лежати в основі такої роботи повинна стати нова Концепція децентралізації. При цьому необхідно сформулювати цю концепцію на новій методологічній базі, на відміну від попередньої, яка фактично втратила свою чинність, оскільки була розрахована лише на два роки і у більшості своїх

позицій, на жаль, так і залишилась на рівні декларацій. Вказана Концепція повинна передбачати чітке встановлення завдань і пріоритетів у контексті економічного розвитку сільських територіальних громад, включаючи перспективи та механізми їх добровільного об'єднання.

Водночас, слід відзначити, що навіть без внесення змін в Конституцію України сільським територіальним громадам може бути передано частину додаткових повноважень з метою стимулювання їх економічного розвитку на основі забезпечення фінансової самодостатності. При чому, це не обов'язково має пов'язуватися з об'єднанням територіальних громад.

На відміну від нинішньої політики централізованого вирішення проблем розвитку сільських територій, більш результативним та ефективним може бути створення умов для децентралізованого їх вирішення «знизу». Це мало б не тільки задіяти знання набагато ширшого кола зацікавлених осіб із числа підприємців, громадськості та місцевої влади щодо проблем та потенціалу розвитку окремих сільських територій, але й виявити їхні інформаційні та організаційні можливості щодо залучення ресурсів для подолання існуючих проблем.

Важливою передумовою цього є проведення реальних реформ, спрямованих на децентралізацію бюджетної та фіскальної політики. Бюджет повинен формуватися «знизу» за принципом 40-20-40, де органам місцевого самоврядування базового рівня повинно припадати 40, районних та обласних бюджетів – 20, та держави – 40 відсотків загальних доходів. Також необхідно суттєво скоротити та/чи передати більшість прав і повноважень, які зараз належать центральним органам, на рівень регіональних та районних органів влади та органів місцевого самоврядування.

Необхідно створити умови, за яких відбувалася б взаємна конкуренція територіальних громад за ресурси. При цьому шлях до успіху полягав би, насамперед, у створенні максимально сприятливих умов для потенційних інвесторів. Як зазначав Ф. Гайєк: «... Більшість функцій, пов'язаних із наданням послуг, які зараз забезпечуються центральним урядом, можна було б передати регіональним і місцевим органам влади; вони мали би право збирати податки за

визначеними ними ставками, але могли б збирати чи розподіляти їх не інакше як згідно із загальними правилами, встановленими центральною легіслатурою. Гадаю, що результатом стало би перетворення місцевих і навіть регіональних органів влади на квазікомерційні корпорації, що змагаються за громадян».⁴⁰

Поряд із цим, важливо не посилювати об'єктивні чинники до зростання ролі міст. Відомо, що за умов ринку міське життя є дорожчим. Це є стримуючим фактором для розвитку міст. Для окремої особи умовою прийняття рішення про переселення у місто є наявність можливості покривати додаткові витрати за рахунок додаткових доходів. Це забезпечується за рахунок зростання продуктивності праці.

Зрозуміло, що будь-яка політика заниження реальної вартості міського способу життя прискорює міграцію населення із села в місто. Зокрема, заниженню реальної вартості міського способу життя може сприяти політика перерозподілу (здешевлення вартості житла, витрат на його утримання і т.д.). Відхід від практики здійснення будь-яких форм субсидування, більша частина яких припадає на користь міського населення, теж мав би сприяти пом'якшенню проблем розвитку сільських територій.

Водночас, сільським територіальним громадам повинні бути передані (повернуті) земельні та інші природні ресурси з одночасним збільшенням обсягу владних повноважень та економічної відповідальності щодо управління ними, які на ці громади покладаються. Передусім, це стосується частини чітко визначених джерел податкових та інших надходжень, а також розмежування владних повноважень між державними органами та органами місцевого самоврядування на основі принципу субсидіарності.

В сучасних умовах, необхідно також забезпечити вирішення проблеми, пов'язаної з реалізацією «радикального» підходу до зняття мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення. Адже без формування якісного інституційного забезпечення, наслідком поспішного запровадження ринку

---

⁴⁰ Хайєк Ф.А. Право, законодавство та свобода: Нове викладення широких принципів справедливості та політичної економії: В 3-х т. Т. 3.: Політичний устрій вільного народу: Пер. з англ. / Фрідріх фон Хайєк. – Сфера, 2000. – 252 с. – С. 174.

сільськогосподарських земель виявиться ситуація, коли сільське населення фактично опиниться у своєрідних «резерваціях», де єдиними працедавцями стануть земельні латифундисти. Вони, в силу набутої економічної влади, контролюватимуть не лише органи місцевого самоврядування сільських територіальних громад, але і діяльність регіональних органів державної влади, включаючи правоохоронні структури, а також здійснюватимуть контроль над засобами масової інформації. Це не просто загострить існуючі проблеми сільських територій до граничної межі. За таких умов зупинити катастрофічні депопуляційні тенденції стане практично неможливо!

У цьому сенсі доцільно вже зараз, ще до внесення змін до Конституції України, на чинній інституційно-правовій базі, ініціювати реальну передачу сільським територіальним громадам частини фінансових ресурсів, які сьогодні акумулюються до бюджетів різних рівнів. Одночасно необхідно зменшити обсяги освітньої та медичної субвенцій для сільських територіальних громад з перспективою їх повної відміни в подальшому.

Разом із цим, необхідно посилити фінансово-бюджетну дисципліну на основі прийняття низки нормативно-правових актів, які б передбачали, що ті сільські територіальні громади, які не зможуть забезпечити власної фінансової спроможності після передачі їм всіх необхідних ресурсів, владних повноважень і фінансових джерел наповнення місцевого бюджету, будуть змушені самотійно шукати шляхи вирішення своїх проблем. При цьому, вони можуть ініціювати добровільне приєднання до сусідніх фінансово-спроможних громад, або укладати з державою угоди про тимчасову санацію (на термін до трьох років). Якщо за цей період громада не зможе вирішити своїх фінансових проблем і забезпечити бездефіцитності власного бюджету, вона повинна оголошуватися неспроможною і приєднуватися до іншої, фінансово-спроможної громади, в обов'язковому порядку. Для мотивування фінансово-спроможних громад долучати до себе такі сільські територіальні громади, держава може взяти на себе зобов'язання покривати усі збитки приєднаних неспроможних громад упродовж перших трьох років після приєднання.

Ще одним важелем нарощування фінансової спроможності сільських територіальних громад може стати спрямування фінансових ресурсів, які виділяються з державного бюджету на інфраструктурний розвиток сільських територій, виключно тим сільським територіальним громадам, які є фінансово спроможними (бездотаційними).

Висновки

Економічний розвиток сільських територій України супроводжується низкою деструктивних тенденцій та негативних ознак, які відображають прогалини в економічній політиці. Це змушує активізувати діяльність у напрямі децентралізації влади та впровадження сучасних принципів економічного реформування сільських територій.

У першу чергу необхідно відмовитися від застарілої практики централізованого втручання в соціально-економічний розвиток сільських територій на основі передачі значної частини повноважень з управління сільськими територіями на рівень органів їх місцевого самоврядування. Важливим кроком у цьому напрямі має стати внесення змін до Конституції України та інших нормативно-правових актів нашої держави, які регламентуватимуть процес передачі реальної повноти влади на місцях органам місцевого самоврядування.

Другим важливим напрямом відродження економічного потенціалу сільських територій України є модернізація та розбудова їх інфраструктури. З цією метою необхідно докорінно змінити механізм державної підтримки українського села, запровадивши замість прямого бюджетного субсидування агровиробників грантову систему розбудови об'єктів інфраструктури шляхом спів фінансування відповідних проектів з державного бюджету України. При цьому основний акцент має робитися на модернізацію та удосконалення мережі автомобільних доріг та інших шляхів сполучення, розбудову транспортно-логістичних центрів і мереж, розвиток інженерної та інформаційної інфра-

структури, а також формування сучасних закладів та маркетингової інфраструктури на селі.

Водночас необхідно забезпечити дієві перетворення в аграрному секторі економіки, пов'язані з відмовою від державного сприяння великим агрохолдингам в реалізації їх тимчасових економічних інтересів за рахунок нищення будь-якої стратегічної перспективи для розвитку селянських фермерських господарств та існування сільського соціуму як такого.

Натомість основою державної аграрної політики має стати створення належних умов для ефективного розвитку та нарощування конкурентоспроможності українських фермерів і сільськогосподарських кооперативів, які об'єднують особисті господарства населення та сприяють ефективному використанню земельних ресурсів і соціальної інфраструктури села.

Третім важливим напрямом здійснення економічної політики держави, спрямованої на економічне відродження сільських територій в сучасних умовах децентралізації влади, має стати підвищення якості людського та соціального капіталу села на основі удосконалення навчально-освітнього забезпечення та зростання кваліфікаційного рівня як управлінців, так і громадських активістів і підприємців, які живуть у сільських територіальних громадах, працюють в органах їх місцевого самоврядування, а також забезпечують економічний потенціал сільської економіки.

Окремим аспектом вирішення проблеми нарощування якості людського та соціального капіталу сільських територій України може стати впровадження принципів партисипативного управління та запровадження бюджетів участі у сільських територіальних громадах. Це дозволить інтегрувати широкі верстви сільського населення в процес управління громадами та підвищуватиме якість їх соціального капіталу. Доцільно також запропонувати впровадження в діяльність органів місцевого самоврядування сільських територіальних громад таких інноваційних інструментів управління ними, як стратегування та брендинг, реклама та проведення виставково-ярмаркових заходів, розширення Інтернет – комунікацій тощо.

Список використаних джерел

1. Азаров вимагає, щоб селянам більше платили за паї [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zik.ua/ua/news/2011/04/27/284767>.
2. Баланюк І. До історії сучасної аграрної реформи та її особливості в Івано-Франківській області / Іван Баланюк // Регіональна економіка. – 1998. – № 4. – С. 57-67.
3. Богиня Д. Приватизація: цілі, напрями, проблеми / Д. Богиня, Г. Волинський // Економіка України. – 1995. – № 3. – С. 14.
4. Бородіна О. Принцип комплементарності в міждисциплінарних дослідженнях економіки / О. Бородіна // Економіка та прогнозування. – 2015. – № 2. – С. 47-58.
5. Дем'яненко С. До питання про перетворення власності колективних господарств / С. Дем'яненко // Економіка України. – 1993. – № 1. – С. 69-72.
6. Діяльність суб'єктів великого, середнього, малого та мікропідприємництва. Статистичний збірник / за ред. М.С. Кузнецової; відп. за випуск О.М. Колпакова. – Державна служба статистики України, 2015. – 514 с.
7. Економічна активність населення України 2010. Статистичний збірник. – Державна служба статистики України. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2011. – 207 с.
8. Економічна активність населення України 2011. Статистичний збірник. – Державна служба статистики України. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2012. – 207 с.
9. Економічна активність населення України 2012. Статистичний збірник. – Державна служба статистики України. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2013. – 207 с.
10. Економічна активність населення України 2013. Статистичний збірник. – Державна служба статистики України. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2014. – 199 с.

11. Економічна активність населення України 2014. Статистичний збірник. – Державна служба статистики України. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2015. – 207 с.
12. Економічна активність населення України 2015. Статистичний збірник. – Державна служба статистики України. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2016. – 201 с.
13. Загальна характеристика господарства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zno.academia.in.ua/mod/book/tool/print/index.php?id=2957/>
14. Купалова Г. Соціально-психологічні аспекти зайнятості селян / Г. Купалова // Економіка України. – 1994. – № 6. – С. 55-59.
15. Лукінов І. Особливості аграрної реформи та інтеграційних процесів в АПК України у контексті східноєвропейських перетворень / Іван Лукінов // Економіка України. – 1993. – № 12. – С. 3-12.
16. Магас В. Аграрна реформа: альтернатива розподільному підходові / Василь Магас // Економіка України. – 1996. – № 10. – С. 53-59.
17. Малік М. Основні напрями реформування відносин власності в колгоспах України / Микола Малік // Економіка України. – 1993. – № 12. – С. 53-56.
18. Малько Ю. Конвергенція політики сільського розвитку в європейському просторі / Ю. Малько [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.lvivacademy.com/vidavnitstvo_1/visnyk14/fail/malko.pdf/
19. Махсма М.Б. Неформальна зайнятість селян України / М.Б. Махсма // Бізнесінформ. – 2013. – № 7. – с. 175-180.
20. Михасюк І. Загальнодержавний і регіональний аспекти подолання аграрної кризи / Іван Михасюк, Анатолій Даниленко // Регіональна економіка. – 1996. – № 1-2. – С. 81-87.
21. Населення світу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.geograf.com.ua/human/school-course/385-naselennya-svitu/>
22. Онищенко О. Методологічний аспект порівняльної оцінки ефективності різних форм господарювання в аграрній сфері / Олексій Онищенко, Володимир Юрчишин // Економіка України. – 1996. – № 6. – С. 63-76.

23. Онищенко О. Формування підприємницьких структур в аграрній сфері України / Олексій Онищенко, Володимир Юрчишин // Регіональна економіка. – 1997. – № 4. – С. 8-18.
24. Парсонс В. Публічна політика: Вступ до теорії й практики аналізу політики: Пер. з англ. / Вейн Парсонс. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 549 с.
25. Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI: текст із змін. станом на 21.12.2016 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2755-17/page>.
26. Політика та ідеологія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pidruchniki.com/1879120636446/politologiya/politika_ideologiya/
27. Прогноз: Агрохолдинги к 2020 г. консолидируют 6,25 млн га [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://agroportal.ua/publishing/infografika/prognoz-agrokholdingi-k-2020-g-konsolidiruyut-625-mln-ga/>
28. Про зайнятість населення : Закон України від 05.07.2012 № 5067-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5067-17>.
29. Про особисте селянське господарство : Закон України від 15.05.2003 № 742-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/742-15>.
30. Село: знищення замість відродження [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.silskivisti.kiev.ua/19227/print.php?n=26481/>
31. Сільське господарство України за 2014 рік. Статистичний збірник / відп. за випуск О.М. Прокопенко. – Державна служба статистики України, 2015. – 379 с.
32. Сільське господарство України за 2015 рік. Статистичний збірник / відп. за випуск О.М. Прокопенко. – Державна служба статистики України, 2015. – 360 с.
33. Соціальна інженерія або маніпуляції свідомістю [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zillya.ua/sotsialna-inzheneriya-abo-manipulyatsiisvidomistyu/>

34. Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України. Статистичний збірник. / відп. за випуск О. О. Кармазіна. – Державна служба статистики України, 2014. – 187 с.
35. Сутність ідеології, її співвідношення з політикою [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://radnuk.info/pidrychnuku/polit/271-rozenfeld/4223-s-1-----html/>
36. Хайєк Ф.А. Право, законодавство та свобода: Нове викладення широких принципів справедливості та політичної економії: В 3-х т. Т. 3.: Політичний устрій вільного народу: Пер. з англ. / Фрідріх фон Хайєк. – Сфера, 2000. – 252 с. – С. 174.
37. Цимбаліста Н.А. Проблеми інституційного забезпечення соціально-економічної трансформації господарств населення / Н.А. Цимбаліста // Національне виробництво й економіка в умовах реформування: стан і перспективи інноваційного розвитку та міжрегіональної інтеграції: зб. наук. праць міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф. 30 жовтня 2015 р. (ПДАТУ, м. Кам'янець-Подільський). – Тернопіль : Крок, 2015. – с. 345-348.
38. Tsymbalista N.A. Perspectives of rural households' transformation into family farms in the Western Ukraine / N.A. Tsymbalista // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. – 2016. – Вип. 4(120). – С. 97-100. – С. 99.

Авторський колектив

Борищевський В. – д. е. н., зав. відділу розвитку територіальних громад і транскордонного співробітництва ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М.І. Долішнього НАН України»

Магас В. – к. е. н., доцент кафедри економіки підприємства Львівського національного університету імені Івана Франка

Цимбаліста Н. – к. е. н., науковий співробітник відділу розвитку територіальних громад і транскордонного співробітництва ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М.І. Долішнього НАН України»